ंदिति वाच्यम् ॥२॥ बाधघटितसत्प्रतिपक्षे ऽव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तर विषयितायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य जनकतानतिरिक्तवृत्तित्व-स्यापि निवेशनीयतया उक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । वह्न्यभाववद्ह्रदविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि जनकतानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात ॥३॥

नच यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वं निरुक्तविरोध्यनुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वात् तादृशरूपान्तराघटितत्वस्य विवक्षणेपि मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिवारणसम्भवान्निरुक्तविशिष्टेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥४॥ वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवत्त्वाप्यवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्यापि विशिष्टान्तरविषयितायां निवेशनीयतया उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ॥५॥

नच सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्वनिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, प्रत्येकज्ञानीयवह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयितायां निरुक्तजनकतावच्छेदिकायां निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम्॥ ६॥ निरुक्तजनकतावच्छेदकसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयितायां सत्प्रतिपक्षज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेणासम्भवप्रसङ्गेन निरुक्तपरिष्कारासम्भवात् ॥

नच यत्किंचिज्जनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकावच्छेदकताकत्व निवेशान्नासम्भवः, सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां तज्ज्ञानीयजनकतावच्छेदकविषयितात्वव्यापकत्वसत्त्वात् ।

नच यत्किंचित्त्वघनिवेशादननुगम इति वाच्यम् । स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन पूर्वोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात् । स्वविशिष्टत्वं स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । जनकताविशिष्टत्वं स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकता च – स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । स्वाधिकरणत्वंच स्वावच्छेदकविषयितात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च – स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नेति वाच्यम् ॥८॥

जनकतावच्छेदिकाया सामानाधिकरण्यविषयिताया सत्प्रतिपक्षज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिप्रसङ्गात् ॥९॥

नन्ववच्छेदककोटिप्रविष्टानामवच्छेदकत्वानङ्गीकारेण विनिगमनाविरहप्राप्ता पक्षविषयित्वावच्छिन्ना साध्याभावानुमितिजनकतामादायैव निरुक्तसत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वयः, तदङ्गीकारेऽपि जनकतावच्छेदकमुख्यविषयताव्यापकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकताया निवेशेन लक्षणसमन्वयः, तथाच नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥१०॥ जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रदः, शैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवान् ह्रद इति निखिलपरामर्शसाधारण्येन स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्यापकत्वविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितत्व स्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्धर्मविशिष्टविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन उक्तसकलनिश्चयानामेकरूपेण जनकत्वास्वीकारात् । निरुक्तजनकतावच्छेदकविषयतात्वस्य शैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ह्रदविषयताया सत्वेन तत्र जलव्यापको वह्न्यभाव इत्याकारकज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया असत्वेन निरुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तथाचोक्तपरिष्कारासम्भवात्कथिताव्याप्तितादवस्थ्यम् ॥११॥

नच जलव्यापको वह्न्यभावः जलवांश्च ह्रदः शैवालव्यापको वह्न्यभावः शैवालवांश्च ह्रद इत्यादिसकलनिश्चयसाधारण्येन, स्वनिरूपितव्यापकत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्व-स्वनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेनैकप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात्, निरुक्तानुगतजनकतावच्छेदकविषयिताव्यापकत्वं निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामक्षतमिति निरुक्तसत्प्रतिपक्षे लक्षणसमन्वयसम्भवेनोक्तपरिष्कारे न कापि दोष इति वाच्यम् ॥१२॥ तथापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतायामेव सत्वेन जनकतावच्छेदकताया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतायामेव सत्वेन निरुक्तजनक[illegible]

वच्छेदकविषयतात्वव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायामसत्त्वेन निरुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, निरुक्तपरिष्कारस्य सर्वथा असम्भवात् ॥१३॥

नच स्वनिरूपितव्यापकत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकज्ञानविशिष्ट ज्ञानीयत्वैतदुभयसम्बन्धेन वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टप्रकारतानिरूपित ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताङ्गीकारेणोक्तविषयतात्वव्यापकत्वमुक्तावच्छेदकतायामस्त्येवेति निरुक्तपरिष्कारस्सम्भवत्येवेति वाच्यम् ॥१४॥ उक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे चैत्रस्य जलव्यापको वह्न्यभावः जलवान् ह्रद इति ज्ञानसत्त्वे मैत्रस्य केवलजलवान् ह्रदइति ज्ञानसत्वे मैत्रस्य वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धापत्तिः, समानाकारकज्ञानेषु विषयताभेदस्याप्रमाणिकतया मैत्रज्ञानीयजलत्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि चैत्रज्ञानीयवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टत्वात्, अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतयोक्ताव्याप्तितादवस्थ्येनोक्तपरिष्कारासम्भवात्। ॥१५॥

नच जनकतावच्छेदकविषयतात्वव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकविषयतात्वसम्बन्धेन निवेश्यम्, अतो नाव्याप्तिः— जनकतावच्छेदकपक्षादिविषयतायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकविषयतात्वसत्त्वात्। उक्तोभयवद्भ्रदे च नातिव्याप्तिः— वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवानिति प्रत्येकज्ञानीयविषयताया जनकतावच्छेदिकायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकविषयतात्वाभावादिति वाच्यम् ॥१६॥ तथासति साध्याभावाभाववदवृत्तिगतपक्षात्मकसत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः तादृशसत्प्रतिपक्षज्ञानीयविषयतायां तादृशज्ञानीयज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकविषयतात्वसम्बन्धेनाभावात्। ॥१७॥

नच स्वावच्छेदकत्वस्वावच्छेदकतावच्छेदकसंसर्गघटकविषयतात्वान्यतरसम्बन्धेनैव प्रतिबन्धकतायां जनकतावच्छेदकविषयतात्वव्यापकत्वविवक्षणाच्चोभयविधसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः, नचोक्तोभयवद्भ्रदेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥१८॥ एवञ्च सति जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्भ्रदे ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, जलव्यापको वह्न्यभावः

जलवांश्च ह्रदः, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यव्यापको वह्न्यभावः वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इत्यनयोरुभयोर्निश्चययोरेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात्, निरुक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः स्वावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धघटकविषयतात्वसम्बन्धेन जनकतावच्छेदिकायां प्रत्येकज्ञानीयविषयतायामपि सत्वेन निरुक्तान्यतरसम्बन्धेन निरुक्तविषयतात्वव्यापकप्रतिबन्धकतायाः निरुक्तोभयवद्भेदविषयतात्वव्यापकत्वात् । ॥१९॥

नच यद्रूपावच्छिन्नविषयताया प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षविषयताविशिष्टान्यत्वज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्व निवेश्यते । वैशिष्ट्यञ्च- निरूपितत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन, अतो नानुपदोक्त उभयवद्भेदेऽतिव्याप्तिः, तद्विषयतायां निरुक्तोभयसत्त्वादिति वाच्यम् ॥२०॥ साध्याभावाभाववदवृत्तिमत्पक्षरूप सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः, ह्रदो वह्निधूमोभयवानित्यादौ वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमान् धूमाभाववान् वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमांश्च ह्रद इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ह्रदविषयतायां निरुक्तोभयाभावासत्त्वात् । ॥२१॥

नच प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिरुक्तविषयताविशिष्टान्यत्व उभयाभावनिवेशान्न दोष इति वाच्यम् ॥२२॥ वह्न्यभावाभाववदवृत्तिव्यापको धूमाभाव इति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नायाः वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमान् पक्ष इति निश्चयनिष्ठायाः प्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वस्य निरुक्तविषयताविशिष्टान्यत्वस्य च उक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायां सत्वात् तत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ॥२३॥

नच- यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतासत्यन्तार्थः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटितोभयाभावस्यैव यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशान्नोक्ताव्याप्तिः — निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायाः वह्निमत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितसत्यन्तार्थवत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटितोभयाभाववत्त्व -

स्याक्षतत्वादिति वाच्यम् ॥२४॥ वह्न्यभावाभाववदवृत्तिव्यापको वह्न्यभाव इति निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नाया वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमान् ह्रद इति ज्ञाननिष्ठायाः प्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वस्य उक्तविषयतायां सत्त्वेनोक्तोभयाभाववत्त्वस्य तत्राभावेन उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । ॥२५॥

न च वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमान् ह्रद इति निश्चयस्य ह्रदे वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितोभयाभावस्य उक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायां सत्त्वेन नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥२६॥ धूमाभावाभाववदवृत्तिव्यापको वह्न्यभावः धूमाभावाभाववदवृत्तिमांश्च पक्षः, घटाभावाभाववदवृत्तिव्यापको वह्न्यभावः घटाभावाभाववदवृत्तिमांश्च पक्ष इत्यादि सकलनिश्चयसाधारण्येनोक्तरीत्या वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया जलव्यापकवह्न्यभावकालीनेत्याद्युभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यतावैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वघटितोभयाभाववत्त्वस्य विवक्षणीयतया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य उक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायां सत्त्वेनोक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ॥२७॥

न चोभयाभावप्रतियोगिकोट्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यैव निवेशान्नोक्ताव्याप्तिः, प्रत्येकज्ञानीयवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदविषयतायाः उक्तप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनोक्तोभयाभाववत्त्वस्याक्षतत्वात् । जलव्यापकेत्याद्युभयवद्ध्रदे च नातिव्याप्तिः, तद्विषयतायां निरुक्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य निरुक्तविषयताविशिष्टान्यत्वस्य च द्वयोरेव सत्त्वेनोक्तोभयाभाववत्त्वस्याभावादिति वाच्यम् ॥२८॥ अभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वव्यापकघटत्ववद्भेदकालीनघटत्ववानित्यत्र घटत्वव्यापकघटत्ववद्भेदकालीनघटत्वाभावाभाववदवृत्तिमदभावरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः, तत्र हि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वव्यापकस्समवायेन घटत्ववद्भेदः प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्ववांश्च भाव इति निश्चययोरेकविशिष्टापरत्वेनाभावत्वावच्छेदेन तादृशघटत्ववत्ताबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकतायाश्च प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नतया उक्तसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वनिरुक्तविषयताविशिष्टान्यत्वोभयवत्त्वात् । ॥२९॥

नच निरुक्तविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता न स्वीक्रियते । तस्य बाधघटितत्वेन तद्घटकस्यैव तत्कार्यकारित्वादिति वाच्यम् ॥३०॥

अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यकघटादिपक्षकस्थले समवायसम्बन्धस्य व्याप्यताघटकत्वे अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वाभावाभाववदवृत्तिमद्घटरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः, तत्र हि अभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावः अभावविशिष्टवांश्च घट इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयताया निरुक्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनिरुक्तविषयताविशिष्टान्यत्वोभयवत्त्वात्, व्यापकताघटितस्यैवास्यापि सत्प्रतिपक्षरूपताया आवश्यकत्वात् ॥३१॥

नच प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नविषयताशालि निश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्योभयाभावप्रतियोगितया निवेशान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ ३२ ॥

तत्रैव पृथिवीत्वव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनपृथिवीत्वसामान्यत्वाभावव्याप्यव्याप्योभयवद्घटादावतिव्याप्तेः, तद्विषयतायाः प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताक प्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण निरुक्तोभयाभाववत्त्वात् । अतः प्रतिहेतुव्यापकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयवैशिष्ट्यावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य उभयाभावप्रतियोगितया निवेशनीयतयोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्, उक्तोभयाभाववत्त्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशासम्भवेन जलव्यापकेत्युक्तोभयवद्भ्रदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारतयाऽवच्छेदककोटिप्रविष्टानामवच्छेदकत्वाङ्गीकारे च व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्तिसम्भवेन निरुक्तपरिष्कारासम्भवेन वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्भ्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । ॥३३॥

नच विरोध्यनुमितिनिरूपितयत्किञ्चिज्जनकताव्यापकत्वं सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निवेश्यम्, तथाच स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वस्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावत्त्व– एत-

दुभयसम्बन्धस्यैव पूर्वोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । स्वविशिष्टत्वञ्च– स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । जनकतावैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकता च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । विशेष्यदळन्तु जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदे ऽतिव्याप्तिवारणाय । तथाच वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदे नातिव्याप्तिः, तत्र बाधप्रतिबन्धकतायास्तज्ज्ञाननिष्ठजनकताव्यापकत्वाभावादिति वाच्यम् ॥३४॥

ह्रदो वह्निमानित्यत्रैव जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदे ऽतिव्याप्तेः, तज्ज्ञाननिष्ठज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः सत्प्रतिपक्षज्ञानीयजनकताव्यापकत्वात् । निरुक्तोभयवद्ध्रदविषयतायाः तदवच्छेदकत्वविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वोभयवत्त्वात् ॥३५॥

नच यज्जनकताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायाः तज्जनकतावच्छेदकत्वविवक्षणान्नातिव्याप्तिः, नच यत्तत्त्वानिवेशादननुगम इति वाच्यम् । स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावत्त्वस्वविशिष्टजनकतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धस्यैव उक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकत्वात् । स्ववैशिष्ट्यंच स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तित्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतावृत्तित्व च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । ,स्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसमानाधिकरणभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना । तथाच नोक्तोभयवद्ध्रदे ऽतिव्याप्तिः, तज्ज्ञानीयविषयताया निरुक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावृत्तिजनकतावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् ॥३६॥ जलं वृत्तित्वाभाववदित्यत्र जलव्यापकवृत्तित्वव्याप्यसमानाधिकरणजलवज्जले ऽतिव्याप्तेः, सत्प्रतिपक्षोत्थापकज्ञानीयजनकताव्यापकत्वस्य तत्स्थलीयबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां सत्वेन तादृशप्रतिबन्धकत्वजनकत्वोभयावच्छेदकत्वस्य निरुक्तविशिष्टविषयतायां सत्त्वात् ॥३७॥

नच जलव्यापकवृत्तित्वव्याप्यसमानाधिकरणजलवज्जलम्, शैवालव्यापकवृत्तित्वव्याप्यसमानाधिकरणशैवालवज्जलमित्यादिसकलनिश्चयसाधारण्येन जनकताया लाघवानुरोधेन स्वीकरणीयतया तादृशजनकताव्यापकत्वस्य उक्तस्थलीयबाधप्रतिबन्धकतायामसत्त्वेन नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥३८॥ वृत्तित्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाववदित्यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्तिव्यापकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वव्याप्यवन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावत्तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वरूपे सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तेः, अनुगतरूपेण जनकत्वाङ्गीकारेऽपि सम्बन्धभेदेन जनकताया भिन्नतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविषयताघटिततद्धर्मावच्छिन्नजनकताव्यापकत्वस्य उक्तस्थलीयबाधज्ञानप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् ॥३९॥

नच प्रतिबन्धकतानिरूपितानतिरिक्तवृत्तित्वस्वरूपसम्बन्धरूपोभयविधावच्छेदकत्वस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां निवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः, निरुक्तसत्प्रतिपक्षोन्नायकविषयतायां बाधज्ञानप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् । नचैकत्र द्वयमिति रीत्या साध्याभावतद्व्याप्यव्याप्योभयावगाहिज्ञानीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात् तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्ये उक्तप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविवक्षणेनोक्तातिव्याप्तिवारणादिति वाच्यम् ॥४०॥ तथापि तादृशस्थले साध्याभावसाध्याभावव्याप्यव्याप्योभयवद्भ्रदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तद्विषयतासामान्यस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वस्वरूपसम्बन्धरूपोभयविधावच्छेदकत्ववत्त्वात् । उक्तरीत्या निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि सत्त्वात् ॥४१॥

नच स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयत्किंचिद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकत्वस्य जनकतायां निवेशान्नोक्तातिव्याप्तयः, स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकसाध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वस्य निरुक्तविशिष्टविषयताव्यापकजनकतायामभावादिति वाच्यम् ॥४२॥ सत्प्रतिपक्षज्ञानस्यानुगतरूपेण साध्याभावानुमितिजनकत्वस्वीकारेण व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्तेः, स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकी

भूतशैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ददत्वाद्यवच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वस्य जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ददविषयकनिश्चयीयजनकतायामसत्त्वात् ॥४३॥

नच स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयविशिष्टान्तरविषयत्वाव्यापकत्वस्य विरोध्यनुमितिजनकतायां निवेशान्नोक्ताऽव्याप्तिः, शैवालव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणशैवालवद्ददविषयताया जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ददत्वावच्छिन्नविषयिकत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति वाच्यम् ॥४४॥ वह्न्यभावव्यापकं यज्जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलं तत्समानाधिकरणवह्न्यभाववद्दारमके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तेर्दुवारत्वात्, तज्ज्ञानीयजनकताया निरुक्तविशेषणाक्रान्तविशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वात्, उक्तविशिष्टविषयिताया बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाच्च ॥४५॥

नच स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वाव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य सत्यन्तार्थतया नोक्तातिव्याप्तिः, बाधज्ञानीयप्रतिबन्धकताया निरुक्तविशिष्टानिरूपितवह्न्यभाववद्ददत्वावच्छिन्नविषयताव्यापकतया तद्व्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धत्वात् । नापि निरुक्तोभयवद्ह्रदादावतिव्याप्तिः, तत्र स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वाव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धत्वादिति वा वाच्यम् ॥४६॥ व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्तेः, प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षविषयकनिश्चयीयप्रतिबन्धकतायास्तादृशविशिष्टानिरूपितप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयिताव्यापकत्वेन विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धेः । ॥४७॥

नच स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वस्य विशिष्टान्तरविषयितायां निवेशान्नाव्याप्तिः, प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षविषयितायाः प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षविषयित्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयत्वाभावादिति वाच्यम्४८ घटो गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनवानित्यादौ अभावव्यापकगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभावसमा

नाधिकरणाभाववद्घटरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तेः, तत्र निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानदशायामनुमित्यनुत्पादस्य अभाववान् गगनाभाववान् अभाववांश्च घट इति निश्चययोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात्तादृशप्रतिबन्धकतायाश्च निरुक्तसत्प्रतिपक्षानिरूपिततद्विषयकत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयगगनाभाववदभाववत्कालीनगगनाभावसमानाधिकरणाभाववद्घटविषयिताव्यापकत्वेन तादृशविषयित्वाव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायामभावात् ॥४९॥

नच तस्य सत्प्रतिपक्षता नाङ्गीक्रियते, सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात्। तथाहि, प्रतिबन्धकताघटितलक्षणे स्वावच्छिन्नानिरूपितविशिष्टविषयित्वाव्यापकप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्यैव निष्कृष्टविशिष्टान्तराघटितत्वरूपतया तस्य चोक्तरीत्या उक्तविशिष्टेऽभावात्, अत्र वदन्तीत्यादिकल्पीयस्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वादिनिष्कृष्टविशिष्टान्तराघटितत्वस्याप्यसम्भवात्, न सामान्यलक्षणाक्रान्ततोक्तविशिष्टस्य। यदि चाभावव्यापको निरुक्तसाध्याभावः अभाववांश्च घटः, प्रमेयत्वव्यापकस्तादृशसाध्याभावः प्रमेयत्ववांश्च घटः इत्यादिनिखिलनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात्सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमुक्तविशिष्टस्य सम्भवत्येव, उक्तानुगतप्रतिबन्धकतायाश्च अभाववान् गगनाभाववान् अभाववांश्च घट इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेऽपि प्रमेयत्वव्यापकस्तादृशसाध्याभावः, प्रमेयत्ववांश्च घट इति निश्चयादनुमितिप्रतिबन्धानुरोधेन अवश्यकल्पनीयतया तामादायैव प्रतिबन्धकताघटितलक्षणपक्षीयविशिष्टान्तराघटितत्वसम्भवात्, एवमत्र वदन्तीत्यादिकल्पीयविशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि तत्र सूपपादत्वादित्युच्यते; तदा निरुक्तसत्यन्तार्थस्यापि उक्तप्रतिबन्धकतामादायैवोपपादयितुं शक्यत्वेनोक्ताव्याप्तेरसुदूरपराहतत्वात्। तस्मान्निरुक्तलक्षणं निष्कृष्टमेवेति वाच्यम् ॥ ५० ॥ प्रतिबन्धकताघटितलक्षणे उक्तपरिष्कारेणोक्तोभयवद्ध्रदादावव्याप्तिवारणेऽपि वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदादावव्याप्तिवारणार्थमवश्यं परिष्करणीये यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः विरोधिविषयिताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नान्यत्वे सति

यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये साध्यधर्मिकसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः विरोधिविषयताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नान्यत्वे च सति यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यनिष्ठः विरोधिविषयताप्रयुक्तः, पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तद्रूपावच्छिन्नत्वे सति यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यव्यापकः विरोधिविषयताप्रयुक्तः, पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तद्रूपावच्छिन्ना या विषयता तदवच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यद्रूपावच्छिन्ना विषयता तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति निष्कृष्टलक्षणे वह्न्यभाववह्न्यभावव्याप्यव्याप्योभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तत्र सत्यन्तदलोन्नायकदलयोस्सत्त्वादिति चेत्? ॥४१॥

अत्र वदन्ति;— विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वनिवेशान्नोक्तातिव्याप्तिः ।

नचैवं सत्यन्तदलवैयर्थ्यम्, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रद इति ज्ञानयोरेकविशिष्टापरत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ध्रदविषयतायाः पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोजकतया तत्रातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यात् ।

नच तद्विषयताप्रयोज्यायामुक्ताधिकरणतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वासम्भव इति वाच्यम्, वक्ष्यमाणरीत्या विशिष्टान्तरे तादृशत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ॥ ५२ ॥

नच विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वमात्रनिवेशेऽसम्भवः। यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः विरोधिविषयताप्रयुक्तः तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः । पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्युन्नायकत्वमात्रनिवेशे च वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदेऽव्याप्तिः ! अतो निरुक्तसत्प्रतिपक्षलक्षणाश्रयरूपतादृशविशिष्टान्तरस्यैव निवेशनीयतया निरुक्तोभयवद्ध्रदे अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥५३॥ निरुक्तसत्यन्तमात्राश्रयत्वस्यैव विशिष्टान्तरे निवेशादुन्नायकत्वदलस्य तत्रानिवेशेन तत्रातिव्याप्तिविरहात् । बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिवारणाय च विशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतायां स्वप्रयोज्याधि

फरणतानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्वानवच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वनिवेशात्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वनिरूपित प्रयोज्यतावत्त्वसम्बन्धेन, बाधविषयतानिष्ठप्रयोजकतायाश्च निरुक्तोभयसम्बन्धेन, सत्प्रतिपक्षविषयतानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टत्वेन बाधघटितसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिविरहात् ॥५४॥

नच– वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलाभाववह्न्युभयवानित्यादौ तादृशजलवद्ह्रदरूपबाधेऽतिव्याप्तिः, विशिष्टान्तरभूतजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ह्रदविषयितानिष्ठप्रयोजकताया निरुक्तोभयसम्बन्धेन बाधविषयतानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टत्वात्, तदन्यविशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यस्वविषयताप्रयोज्योक्ताभावाधिकरणताकत्वात्। अतो विषयितानिष्ठप्रयोजकतायामुक्तविशेषणदानासम्भवे नोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥ ५५ ॥ उक्तविशेषणदानेपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्याभाववह्न्युभयवानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवद्ह्रदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारतया यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकयद्रूपविशिष्टः पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तद्रूपावच्छिन्नत्वे सति, यद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकतद्रूपविशिष्टः पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावः तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यद्रूपावच्छिन्नविषयता तद्रूपावच्छिन्नत्वस्यैव विवक्षणीयतया पूर्वोक्तबाधेऽतिव्याप्त्यनवकाशात्। नचाननुगमः। स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिरूपावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन विरोधिविषयताप्रयोज्यतावच्छेदकरूपविशिष्टरूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवात्। प्रथमस्ववृत्तित्वञ्च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन। स्वनिष्ठावच्छेदकता स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना। स्वाधिकरणता च स्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वविशिष्टविरोधिविषयताप्रयुक्तत्वविशिष्टपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतावत्त्वसम्बन्धेन। जनकतावृत्तित्वंच स्वावच्छिन्नविषयतव्यापकत्वसम्बन्धेन। द्वितीयवृत्तित्वमप्यनेनैव सम्बन्धेन ॥५६॥

नचोक्तविशेषणदाने ह्रदो वह्निधूमोभयवानित्यादौ जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणतादृशजलवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षघटके सत्प्रतिपक्षे मेयत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः, विशिष्टान्तरभूतावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायामुक्तोभयसम्बन्धेन महासत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकताविशिष्टत्वादिति वाच्यम्॥५७॥ स्वविषयतात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्यैव विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठप्रयोजकतायां निवेशनीयत्वान्महासत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकताया मेयत्वविशिष्टावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयितात्वव्यापकरूपानवच्छिन्नतया निरुक्तप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्य विशिष्टान्तरभूतनिरुक्तावान्तरसत्प्रतिपक्षविषयितानिष्ठप्रयोजकतायामक्षतत्वेन मेयत्वविशिष्टे तत्रातिव्याप्तिविरहात् ॥५८॥

नच ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजले मेयत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः, तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलं ह्रदवृत्तिजलमिति ज्ञानयोः परस्परविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकताद्वयस्य स्वीकरणीयतया तथैव विनिगमनाविरहेण प्रयोजकताद्वयस्यापि परस्परानवच्छेदकावच्छिन्नस्य स्वीकरणीयतया द्वयोरपि प्रयोजकतयोः निरुक्तोभयसम्बन्धेन परस्परविशिष्टतया प्रयोजकताविशिष्टान्यविशिष्टान्तरविषयितानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यत्वस्य स्वविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायामक्षतत्वात् । स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतायामपि निरुक्तसम्बन्धेन प्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्य निवेशे च तत्रैव लक्ष्यभूते ह्रदवृत्तिवह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥५९॥ स्वप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वस्यापि निरुक्तप्रयोजकतावैशिष्ट्यघटकतया निवेशात् । उक्तस्थले चोक्तप्रयोजकताद्वयस्यापि परस्परनिरूपितप्रयोज्यत्वाभावसमानाधिकरणप्रयोज्यत्वानिरूपितत्वेन निरुक्तप्रयोजकताविशिष्टान्यत्वस्याक्षततया उक्तातिव्याप्तयनवकाशात् ॥६०॥

नच विशिष्टान्तरे जनकत्वप्रयोजकत्वोभयघटिततादृशत्वानिवेशे व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रेऽव्याप्तिः । प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षस्यापि विशिष्टान्तरत्वसम्भवेन तद्विषयताप्रयोज्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षविषयता

प्रयोज्योक्तोभयाभावाधिकरणतायां सत्वात्, अतस्तादृशत्वनिवेशनमावश्यकमिति वह्न्यभावेत्युक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ।।६१।। तादृशत्वनिवेशेपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यजलत्वव्यापक वह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदस्य विशिष्टान्तरत्वमादायोक्ताव्याप्तेरावश्यकतया विशिष्टान्तरे तादृशत्वमनिवेश्यविशिष्टान्तरविषयतायां प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टान्यत्व प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावविषयकनिश्चयवैशिष्ट्यघटितधर्मावच्छिन्नप्रयोजकतावत्त्वोभयाभाववत्वं निवेश्यैवोक्ताव्याप्तिर्वारणीयतयोक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् ॥६२॥

नचैवमपि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥६३॥ तत्र प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षविषयतायां निरुक्तोभयाभावसत्त्वेन तत्प्रयोज्यत्वस्य निरुक्तविशिष्टविषयताप्रयोज्याधिकरणतायामक्षतत्वेनोक्तातिव्याप्त्यनवकाशात्॥६४॥

नच स्वपूर्ववृत्तिप्रतिबन्धकज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकाभावप्रयोजकतया निरुक्तोभयवद्ध्रदविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षविषयतायाः प्रयोजकत्वासम्भवे नोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥६५॥ प्रतिबन्धकतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकताभेदेनैव प्रयोजकताया अपि प्रयोजकतावच्छेदकताभेदेन भेदः; तद्भेदश्च क्वचित्प्रयोजकतावच्छेदकभेदात् क्वचित्प्रयोजकतावच्छेदकतावच्छेदकभेदात्, प्रकृते च निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वस्य प्रयोजकतावच्छेदकस्यैक्यात्प्रयोजकताया ऐक्यमिति जलव्यापकेत्याद्युक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिविरहात् ॥६६॥

नच जलव्यापको वह्न्यभाव इति निश्चयविशिष्टयोः ह्रदे जलं जलवान् ह्रद इति निश्चययोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकतामते ह्रदवृत्तिप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताया निरुक्तोभयाभाववद्विशिष्टान्तरविषयतात्वेन *तद्प्रयोज्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्याधिकरणतायामभावेन सत्प्रतिपक्षाव्याप्ति* वारणाय स्वावच्छिन्नघटकतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वप्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयताविशिष्टत्वोभयाभाववत्त्वस्यापि *विशिष्टान्तरविषयता* यामवश्यं निवेशनीयतया जलव्यापकेत्याद्युभयवद्ध्रदेतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्॥

स्वविषयतायामपि प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयता विशिष्टान्यत्वेत्युभयाभावस्य निवेशात्, निरुक्तोभयवद्भदविषयतायां चोक्तोभयाभाववत्त्वविरहेणातिव्याप्तिविरहात् ॥६८॥

नचैवं सत्यभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यके तादृशसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षे पूर्वोक्तरीत्यातिव्याप्तिरिति निरुक्तोभयाभाववत्त्वस्य स्वविषयतायां निवेशयितुमशक्यत्वेनोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥ ६९ ॥ साध्याभावाभाववद्वृत्तिविषयताविशिष्टान्यत्वघटितत्रितयाभाववत्त्वस्य स्वविषयतायां निवेशादुक्तसत्प्रतिपक्षविषयतायां च तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनसम्भवात्; निरुक्तोभयवद्भदे च नातिव्याप्तिः, तद्विषयतायां निरुक्तत्रितयाभाववत्त्वाभावात् । ॥७०॥

नचैवं सत्युक्ताभावप्रतियोगिकोटौ प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावनिश्चयवैशिष्ट्यघटितधर्मावच्छिन्नप्रयोजकतावत्त्वस्य निवेशे प्रयोजनाभावात्, प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुविषयिताविशिष्टान्यत्वसाध्याभावाभाववद्वृत्तिविषयताविशिष्टान्यत्वोभयाभाववत्त्वावच्छिन्नविषयतेत्याद्युक्तविशेषणेनैवोन्नायकधारणे अत्यन्तवैयर्थ्यापत्त्या, उक्तपरिष्कारासम्भवेन सम्पूर्णसत्प्रतिपक्षाक्रान्तत्वरूपतादृशत्वस्यैव विशिष्टान्तरे निवेशनीयतयोक्तोभयवद्भदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥७१॥ विशिष्टान्तरे तादृशत्वमनिवेश्य विशिष्टान्तरविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वं निवेश्य कालीनत्वघटितपदार्थस्य वारणीयतयोक्तोभयवद्भदेऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । ॥७२॥

नच तादृशत्वानिवेशे व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षमात्रे अव्याप्तिः, तत्रोक्तविशेषणाक्रान्तजलवद्भदविषयताप्रयोज्यत्वस्य सत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्त्वात्; तथाच विशिष्टान्तरे तादृशत्वस्यावश्यं निवेशनीयतयोक्तोभयवद्भदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥७३॥

स्वविषयताशालिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकविरोधिविषयताप्रयुक्तपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताकत्वरूपसत्प्रतिपक्षैकदेशस्यैव विशिष्टान्तरे निवेशनीयतया उक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशात् । ॥ ७४ ॥

नच तथा निवेशे ह्रदो वह्निजलाभावोभयवानित्यादौ जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदरूपे सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः, जलवद्ध्रदरूपविशिष्टान्तरस्य निरुक्तविशेषणाक्रान्तत्वात् ; अतः शेषदळस्यापि निवेशनीयतयोक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥७५॥

स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकयत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयताशून्यज्ञानीयविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यत्वस्य स्वविषयताप्रयोज्योक्ताधिकरणतायां निवेशेनोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणात् ; तथाहि— सत्प्रतिपक्षविषयताप्रयोज्यपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताप्रयोज्यतावच्छेदक प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावनिश्चयप्रतिहेतुमत्पक्षविषयत्वनिश्चयत्वादिसमुदायत्वम्, तच्च न जलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकम्, जलव्यापकवह्न्यभावसमानकालीनजलवद्ध्रदविषयता च न *स्वावच्छिन्नविषयकत्वाव्यापकविषयताशून्य*ज्ञानीयेति नोक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः । नवोक्तोभयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः, तत्र वह्न्यभाववद्ध्रदविषयत्वनिश्चयत्वादिसमुदायत्वे वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् ॥७६॥

नचैवं मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिः, केवलसत्प्रतिपक्षविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्य निश्चयत्वादिघटितसमुदायत्वे अभावात् ; तादृशविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदककेवलविषयतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाप्रसिद्ध्या सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशरूपाभाववत्त्वस्यैव निरुक्ताधिकरणतायां निवेशनीयत्वात् ; तथाचोक्तरीत्या निवेशो न सम्भवतीति वाच्यम्॥७७

अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टविशिष्टान्तरविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव निवेशात् । निरुक्तसमुदायत्वे च निरुक्तरूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्याव्याहतत्वादतिव्याप्तिविरहात् ॥७८॥

नच वह्निजलाभावोभयसाध्यके जलव्यापकतादृशोभयाभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदरूपे सत्प्रतिपक्षे अव्याप्तिः, तत्प्रयोज्यतायां पक्षधर्मिकनिरुक्तोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणताया निरुक्तसत्प्रतिपक्षविषयतानिश्चयत्वादिपर्याप्तसमुदायत्वस्यैव व्यापकाभावप्रयोजकस्येत्यादिरीत्या विशिष्टान्तरभूतजलवद्ध्रदविषयता

निश्चयत्वादिपर्याप्तसमुदायत्वस्यापि प्रयोजकतावच्छेदकतया निरुक्तरूपावच्छिन्न प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताशून्यस्वविषयताप्रयोज्योक्ताधिकरणताकत्वस्य तत्राभावात् ; अतो विशेष्युत्रायकत्वघटिततादृशत्वमेव विशिष्टान्तरे निवेश्यमित्युक्तोभयवद्भ्रदादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥७९॥ तादृशत्वनिवेशेपि जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकतादृशोभयाभावसमानाधिकरणतादृशजलवद्‌द॰रूपसत्प्रतिपक्षे अव्याप्तेर्दुर्वारतया प्रयोज्यतायां विशिष्टान्तरविषयतानिष्ठसाक्षात्प्रयोजकतानिरूपितत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया निरुक्तसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिविरहात्, निरुक्ततादृशत्वानिवेशेनोक्तातिव्याप्तिविरहात् । साक्षात्प्रयोजकतानिरूपितत्वञ्च स्वनिरूपितप्रयोज्यतावदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्न॰प्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वसहिततत्प्रयोजकतानिरूपितत्वम् । उक्तस्थले जलवद्भ्रदविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितस्य तादृशस्वोक्तोभयावगाहित्वाभावाधिकरणतायामसत्त्वेन तत्र लक्षणगमनसम्भवात् ॥८०॥

नचैवमसम्भवः, सर्वत्र तत्प्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतायां स्वनिरूपितप्रयोज्यतावद्भावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाववृत्तित्वसत्त्वेन तदवृत्तित्वसहिततन्निरूपितत्वस्याप्रसिद्धेः; अत उक्तपरिष्कारासम्भवेनोभयवद्भ्रदादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । अनुपदोक्तसत्प्रतिपक्षघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः विशेष्यदळघटकोन्नेयतावच्छेदकस्य एतद्दळप्रविष्टोन्नेयतावच्छेदकेन सह ऐक्यविवक्षया वारणीयेति वाच्यम् ॥८१॥

तदवच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वस्याधेयत्वस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वरूपत्वात् । आधेयता च स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । ईदृशस्य स्वावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वस्य स्वव्यावृत्तत्वेनासम्भवविरहात्, उक्तपरिष्कारस्य निर्दुष्टतयोक्तोभयवद्भ्रदातिव्याप्तिविरहात् ॥८२॥

नच जलव्यापकेत्युक्तसत्प्रतिपक्षमेयत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तिः, तत्र स्वविषयताप्रयोज्यायामुभयवैशिष्ट्याभावाधिकरणतायां निरुक्तस्य प्रयोज्यत्वस्याभावेन उक्त

विशिष्टान्तराघटितत्वसत्त्वात्, अतः पूर्वपरिष्कारं परित्यज्य तादृशत्वमेव शरणीकरणीयमित्युक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥८३॥

मेयत्वविशिष्टपूर्वोक्तसत्प्रतिपक्षे अतिव्याप्तिवारणाय स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितत्वस्याप्युक्तविधस्यैव निवेशात्तादृशत्वस्य सर्वथैवानिवेशेनोक्तोभयवद्ध्रदातिव्याप्तेर्दूरनिरस्तत्वात् ॥८४॥

नच स्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितत्वस्यैतादृशस्य निवेशे उक्तोभयसाध्यके जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ध्रदरूपसत्प्रतिपक्षे अव्याप्तिः तत्र ह्रदधर्मिकोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपपक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यतायां पूर्वोक्तस्वविषयतानिष्ठप्रयोजकतानिरूपितत्वस्याभावात्; तथाचोक्तदिशातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥८५॥ पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावपदेन ह्रदधर्मिकवह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्यैव उपादानात्तदधिकरणतानिष्ठप्रयोज्यतायां च स्वविषयतानिष्ठसाक्षात्प्रयोजकतानिरूपितत्वस्यापि सम्भवादव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्दूरोत्सारितत्वात् ॥८६॥

नच पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावपदेन पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभाव एव विवक्षणीयः; अन्यथा ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवन्मेयत्वविशिष्टह्रदेऽतिव्याप्तिः, तत्र मेयत्वविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावाधिकरणताया तादृशह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया एव प्रयोजकतया निरुक्तविशेषणाक्रान्तपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावप्रयोजकत्वसत्त्वात् । एवं जलाभावसाध्यकस्थले मेयत्वविशिष्टयत्तादृशसाध्याभावव्याप्यवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः — तत्र पक्षधर्मिकमेयत्वविशिष्टतादृशसाध्याभावव्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावाधिकरणतायां निरुक्तविशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वस्य स्वविषयताप्रयोज्यत्वस्य सत्त्वात् । अतः पक्षतावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्योर्निवेशावश्यकत्वेनोक्तपरिष्कारस्य त्याज्यतया अतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ॥ ८७ ॥ अधिकव्यावृत्त्यन्यून

साधारणपर्याप्तेरेवात्र निवेशात् ; तथाहि— पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवृत्तिविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवृत्तिप्रकारताकत्वाभाव एवात्र निवेश्यते; वृत्तित्वञ्चोभयत्र स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन; एवञ्च मेयत्वघटितोक्तविशिष्टद्वये नातिव्याप्तिः, ह्रदत्वनिष्ठपक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वे मेयत्वह्रदत्वोभयावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनासत्त्वादुक्तोभयत्वावच्छिन्नविशेष्यताया असंग्रहात् ; एवं वह्निव्याप्यजलाभावसाध्यकस्थलेपि मेयत्वघटिततादृशसाध्याभावव्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया अभावत्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वे निरुक्तसम्बन्धेनावर्तमानतया तस्यापि वारणात् । वह्निजलाभावोभयसाध्यकस्थले च वह्नित्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकतद्व्यक्तित्वे वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतायाः निरुक्तसम्बन्धेन वर्तमानतया ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताया अपि प्रतियोगिकोटौ संग्रहसम्भवात् । एवञ्च निरुक्तपरिष्कारस्य निर्दोषतया निरुक्तातिव्याप्तिर्निरस्तैवेति ॥८८॥

नच तादृशप्रकारताकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव पक्षधर्मिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावपदेन विवक्षणीयतया वह्निजलाभावोभयसाध्यकस्थले केवलजलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासाधारणतादृशप्रकारताकत्वत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणतायाः केवलवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयताप्रयोज्यत्वाभावात् , तत्स्थलीयतादृशसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तया निरुक्तपरिष्कारो न सम्भवत्येवेत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥८९॥ तादृशप्रकारताकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यैवावगाहित्वाभावान्तेन विवक्षणात् । निरुक्तसामान्याभावाविवक्षणेन उक्ताव्याप्त्यप्रसक्तया उक्तपरिष्कारेणैव उक्तातिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् ॥९०॥

इति श्री रामशास्त्रिविरचिता सत्प्रातिपक्ष-शतकोटिः ॥

——(*)——